

Антична риторика і сучасна лінгвопрагматика: кореляції і розбіжності

А. С. Поліщук (Шадчина)

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Corresponding author. E-mail: omagio@yandex.ua

Paper received 19.01.17; Accepted for publication 25.01.17.

Анотація. У статті з'ясовуються умови і перспективи порівняння античної риторики і сучасної лінгвопрагматики. Роботи наших попередників уже визначили деякі загальні принципи обох дисциплін, такі як: базова установка "мова як дія", переконувальності або інший вплив як неодмінний атрибут комунікації, когнітивний підхід. У цьому усталеному «реєстрі порівнянь» риторики і прагматики нами було висвітлено деякі нові аспекти: «філософські витoki» і «порівняльний аналіз ключових понять». У межах аналізу «філософських витоків» було виявлено ту саму стадіальність в еволюції знакової теорії Морріса - від семантики до прагматики, що відповідає розвитку з «протосеміотики» Парменіда начал грецької риторики. Серед "ключових понять" ми виділили одне з основоположних для лінгвопрагматики – категорію інтенціональності, відображену в сучасних дослідженнях як переконувальний та комунікативний намір. Ці терміни були зіставлені з давньогрецькими еквівалентами (*διάνοια* / *προαίρεσις*) у текстах Аристотеля, Діонісія Галікарнаського, Гермогена з Тарсу. Отже, ми стверджуємо, що риторика належить не лише до передісторії сучасної прагматики, вона може бути цінним джерелом нових ідей та «каменем випробування» для лінгво-філософських концепцій у межах спільного підходу «мова як дія», попри те, що обидві дисципліни істотно різняться в своїх кінцевих цілях та метамові.

Ключові слова: антична риторика, прагматика, переконувальна і комунікативна інтенція.

В останній час з'явилося чимало праць, орієнтованих на порівняння античної риторики із сучасною лінгвопрагматикою (та її більш ранньою версією – теорією комунікативних актів), – М. Dascal, A.G. Gross (1999), J.M. Larrazabal, K. Korta (2002), B. Nerlich (2010), Yameng Liu (2011), A.L. Nemesi (2013), F. Piazza (2013), B. Bé (2015), L. Najeh (2015), M. Burke (2016), в яких автори задаються питаннями, чим відрізняються обидві дисципліни, що в них є спільного, і як вони можуть посилювати одна одну. Наскільки продуктивні такі зіставлення і навіть спроби об'єднати ці різночасові і різновекторні галузі знання, ми спробуємо з'ясувати в межах нашого дослідження.

У 1999р. філософами мови М. Даскалем і А. Гроссом була опублікована стаття «Шлюб прагматики і риторики», в якій, зокрема, йшлося про альянс між аристотелівською риторикою і грайсівською прагматикою на основі спільної для обох теорій когнітивної інтерпретації комунікативного процесу. Декілька років по тому Дж. Ларразабал і К. Корта (2002), продовжуючи цей напрямок досліджень, запропонували нову прагма-риторичну перспективу в дискурс-аналізі для пояснення інтенціонального феномена, властивого комунікативній взаємодії із застосуванням понять комунікативної (communicative) і переконувальної (persuasive) інтенції. Наступним автором, яка цілком серйозно поставила до ідеї взаємовигідного діалогу між двома дисциплінами шляхом когнітивного тлумачення їхніх ключових концептів, була Ф. Піацца (2013). На її думку, сучасні теоретики мови недооцінюють головний посыл риторики Аристотеля про те, що «мовці і слухачі є суттєвими компонентами повідомлення, а не лише його зовнішніми користувачами, вони знаходяться в середині, а не зовні по відношенню до тексту (логосу)» [Piazza 2013, 539]. Спираючись на аристотелівські ідеї, Ф. Піацца відмовилась від жорсткої дистинкції інформативного і переконувального аспекту комунікації (Dascal, Gross 1999) і запропонувала в прагматичних дослідженнях розглядати переконувальності «в серці мовної діяльності» [Piazza 2013, с.542].

Варто також згадати праці Б. Нерліш (Nerlich 2010)

і Л. Наджей (Najeh 2015) з інтересом до історії прагматики, роботу Яменг Ліу (Yameng Liu 2011) щодо взаємного статусу риторики і прагматики з використанням аристотелівської метафори антистрофи, статтю Б. Бі (Bé 2015), присвячену сучасній інтерпретації теорій і методів непрямих комунікативних актів у трактатах давньогрецької і римської риторики, а також роботу М. Бюрка (Burke 2016) з особливою увагою до прагматичного поняття імплікатури та категорії ясності з грайсівської та нео-грайсівської точки зору в порівнянні з Квінтіліаном.

Тією чи іншою мірою більшість названих авторів вважає риторичну частину передісторії прагматики, проте вони не розкривають, а часом і відверто заперечують [Bé 2015, с.65] шляхи безпосередньої рецепції ідей однієї дисципліни іншою. У зв'язку з цим видається плідним залучення студій з історії сучасної філософії М. Сбайси та ін. [M. Sbisà et al. 2011], в якій подається корисна історіографічна інформація про наукове оточення та інтереси засновників сучасного прагматичного вектору в лінгвістиці: Дж. Остіна, Дж. Сьорля, П. Грайса, які були членами гуртка аналітичної філософії Оксфордського університету, відомого своїми потужними традиціями античних студій, і зокрема, вивченням Аристотеля.

Взагалі можна погодитися з М. Бюрком [Burke 2016, с.10] у тому, що рівень взаємодії риторики і прагматики до останнього часу був не надто високим. На підтвердження своєї думки він навів 12 найбільш цитованих західних підручників з античної риторики (Brummett 2006; Conley 1990; Corbett, Connors 1999; Crowley, Hawhee 2012; Dixon 1971; Herrick 2005; Kennedy 1994, 1998; Olmsted 2006; Pernot 2005; Ramage 2006; Richards 2008), де дуже мало або взагалі немає згадок про прагматику або будь-які інші прагматико-дискурсо-орієнтовані теорії. Відповідно, сучасні довідники і підручники з різних аспектів лінгвопрагматики (Blakemore 1992; Brown, Levinson 1987; Charman 2011; Clark 2013; Grundy 2008) також говорять мало або взагалі нічого про класичну риторичну. Виняток становить хіба що хрестоматія з прагматики D. Archer et al. (2012), яка використовує наукові мате-

ріали В. Nerlich «History of pragmatics» (2010), де серед ідейних витоків прагматики називається також і риторика.

Причини такої відчуженості можна убачати в різних факторах: відмінність між прескриптивною орієнтацією риторики і дескриптивним характером прагматики [Mayuuf 2015, с.21]; різний жанровий набір аналізованих текстів: якщо теоретики риторики мали справу з публічним монологічним мовленням, то прагмалінгвісти орієнтувались здебільшого на розмови і діалоги приватного характеру [Burke 2016, с.10-11] (хоча все-таки варто згадати спробу диференціювати міжособистісну і текстуальну риторичку в Дж. Ліча (Leech 1983)).

На наш погляд, найбільші труднощі в порівняльних дослідженнях риторики і прагматики виникають при визначенні «регістру порівняння» та виробленні адекватної методології, яка б могла дозволити зіставляти тексти різного ступеню формалізації. З цієї причини у працях прагма-риторичного напрямку практично не аналізуються твори античних авторів, відмінних від трактатів Аристотеля, хоча залучення текстів елліністичної епохи, таких, як, наприклад, Діонісія Галікарнаського або Гермогена Тарського, може розширити поле для застосування такого дослідницького підходу. Варто також зауважити, що у випадку, коли аналізуються власне аристотелівські тексти, дослідники постають перед необхідністю реконструювати так би мовити «імплицитну» теорію – теорію, яка послідовно не прописана самим філософом, але яка прояснюється із зіставлення певних контекстів його творів. Так, когнітивна теорія риторики зобов'язана не лише Аристотелю, а й зусиллям засновників неориторики Ch. Perelman, L. Olbrechts-Tyteca (1969), філолога-класика W. Fortenbaugh (1975), філософа-етикознавця W. Lyons (1980), філософів мови M. Dascal, A.G. Gross (1999), F. Piazza (2013), які обґрунтували послідовність когнітивного підходу в Аристотеля як стосовно логічної, так й етичної, емоційної і, як наслідок, стилістичної аргументації.

Як це не звучить парадоксально, але проблема інтерпретації теоретичних засад дослідників сучасної лінгвопрагматики подекуди виявляється не менш складною, ніж античних. Йдеться про синонімічність термінологій, породження більш і менш продуктивних категорій та понять, які подекуди створюють для науковців цього лінгвістичного напрямку проблему «Вавилонської вежі». Проте ці труднощі напевно є неминучими в силу того, що розв'язання наукових проблем у прагматичі часто не вкладається в межі однієї прийнятої парадигми, а постійно потребує визначення концептуальних рамок, з точки зору яких слід проводити дослідження.

У попередніх зіставних працях риторики і прагматики уже були виділені принципові спільні засади обох дисциплін, які дозволили сформулювати основи «регістру порівняння», до якого належать: базова установка «мова як дія», переконування або інший вплив як неодмінний атрибут будь-якої комунікації, спільність когнітивно-психологічного підходу. Саме з цих головних засад ми почнемо і наш порівняльний аналіз.

Прагматика є тим напрямком лінгвістики, який ви-

ник у 50-х рр. XX ст. Він знаменував собою зміну фокуса уваги з іманентної структури мови, що була в центрі структурної та генеративної лінгвістики, до вживання мови в контексті, або інакше, «мови у дії». Мова для прагматики покликана у першу чергу “*не говорити щось, не описувати стан справ, а швидше активно виконувати дії – actively to do thing*” (тут і далі маркування наше) [Levinson 1983, с.228]. Тобто функціонування мови оцінюється як щось більше за здатність виражати емоції, думки, надавати інформацію, оскільки головна задача мовлення – бути інструментом соціального впливу. Це власне і виражає мотивуюча основа терміну «прагматика»: д.-гр. πρῆγμα, τό ‘*дія, справа*’. Принцип дієвості, здобутий прагматичним напрямком сучасної лінгвістики є не тільки ключовим для нього, а й спільним з риторикою. Наведемо один з фрагментів Аристотеля (Rh. 1408b₄), де він вживає ту саму метафору дії стосовно переконливого мовлення, яке виникає, «коли [мовець] не приховує, те що він **робить** за допомогою слів (ὁ ποιῶν τὸν λέγοντα)», або зводить в одному контексті поняття «*вміння говорити*» і «*вміння діяти*» – δύναμις τοῦ λέγειν, τοῦ πράττειν (Arist. Rh. 1362b₂₂).

Отже, і риторика, і прагматика виходять з припущення, що мова *вживається цілеспрямовано*, для того, щоб сформувати у свідомості інтерпретатора необхідні ментальні зв'язки і структури, які б врешті рещт спонукали його змінити світ. Причому прагматика не є більш широкою галуззю застосування цих перлокутивних інтенцій, ніж риторика, оскільки принаймні вже для Аристотеля переконування не є виключно справою фахівців, а є природною здатністю, притаманною до певної міри всім людям, коли вони розмірковують щодо об'єкту їхньої діяльності [Piazza 2013, с.541]. Доказом «риторичності» мови виступає не лише доволі широке аристотелівське розуміння поняття πίστις ‘*переконування, доведення, спосіб здобути довіру*’, власне сама ‘*віра*’, ‘*переконання*’, а й експліцитні тлумачення особливості людського володіння мовою, а саме: здатність переконувати один одного. Аристотель твердить (De anim. 428a₂₂₋₂₄, Nic. Eth. 1098a₁₋₅, Rh. 1357a₂₄), що наша здатність впливати на інших людей за допомогою мови зумовлює можливість цілеспрямованої людської діяльності (πρᾶξις). По суті, це свідчить про розуміння сутності мови як внутрішнього конститутивного елементу людської істоти, єдиної живої істоти, яка має слово (λόγος), а поруч з ним – складну форму організації соціального життя (πόλις) (Arist. Pol. 1253a₁₄, 1252b_{30-1253a₃₅}). Це означає, що для Аристотеля переконування є універсальною антропологічною рисою, яка не прив'язана до певного типу комунікації. З цього, звичайно, не випливає, що кожен комунікативний акт переслідує відверто аргументативні цілі, але суть комунікативної діяльності найкраще можна зрозуміти саме з позиції переконування і впливу, що відбувається у когнітивних, емоційних, соціальних вимірах людського життя.

Наступним чинником, який забезпечує адекватне порівняння сучасної прагматики і античної риторики – це універсалізація методу, що полягає в можливості застосування когнітивно-психологічного підходу, який би дозволив інтерпретувати повідомлення з пог-

ляду як мовця, так і адресата [Dascal, Gross 1999, с.128; Larrazabal, Korta 2002, с.1; Potts 2014, с.17]. Глибока когнітивна реконструкція аристотелівської мовленнєвої теорії, яку здійснила Ф.Піацца (2013), на рівні *inventio*, *elocutio* та *dispositio*, дала можливість визначити статус риторики як цілісної наукової системи, а не «безладної суміші технік», якою вона вважалася раніше [Dascal, Gross 1999, с.128]. Прикметно, що схожі закиди лунали на поч. 70-х рр XX ст. й в адрес прагматики [Bar-Hillel 1971, с.405].

Додамо до цього наші власні спостереження зіставного характеру у сфері маніпулятивного дискурсу. У більшості праць з прагматики маніпуляція визначається відповідно до критеріїв, пов'язаних з мовцем, таких як: порушення істинності висловлювання, особиста зацікавленість, приховані інтенції, соціальна нерівність тощо [Saussure 2005, с.27; van Dijk, 2006, с.360; Maillat, Oswald 2009, с.349-356]. Проте більш потужний експланаторний підхід був сформований Д.Майлаттом і С.Освальдом [Maillat, Oswald 2009, с.359-369] у рамках теорії релевантності (Sperber, Wilson, 1995), де особливості маніпулятивного повідомлення характеризуються з точки зору слухача. Зокрема, маніпулювання розглядається як форма комунікативної поведінки, спрямованої на обмеження вибору контексту без порушення при цьому кооперативного принципу взаємодії. Подібна спроба пояснити, як введений в оману слухач обробляє словесне повідомлення, можна знайти в Парменіда (DK. 28.В6; В8.35-61), Горгія (Hel.10-14) та Аристотеля (Rh.1412a₁₉-b₁₀). Якщо для Парменіда будь-яка людська мова в силу її нетотожності буттю оманлива, то на думку двох останніх авторів, лише підібрані відповідним чином комбінації слів та імплікатур можуть впливати на сприйняття тексту слухачем.

Тепер до названих і розглянутих вище аспектів зіставного аналізу пропонуємо долучити і розглянути нові рубрики: «філософські витоки» та порівняльний аналіз «ключових понять».

Прагматика є порівняно молодшою наукою, проте, як й у випадку з іншими дисциплінами, пов'язаними з мовою і комунікацією, «її відокремлення від філософських коренів робить її неповною, тобто це означає, що ця наукова галузь і досі має філософський характер» [Sbisà et al. 2011, с.1]. З цього випливає, що дослідники мусять бути свідомими тих філософських ідей, які сприяли становленню прагматичного напрямку, щоб відслідковувати його розвиток не лише в лінгвістичному, а й у філософському контексті. Загально визнано, що ідейні витоки прагматики слід шукати у філософській теорії «мовних ігор» Л.Вітгенштейна (Wittgenstein 1953), теорії комунікативних актів Дж.Л. Остіна (Austin 1962) і Дж.Р. Сьорля (Searle 1969), та комунікативних принципах Г.П. Грайса (Grice 1975). Водночас важливо згадати і більш ранню філософську традицію, з якою пов'язують виникнення прагматики. Сучасне використання цього терміну приписується філософу Ч.В.Моррісу (Morris 1938), який прагнув окреслити (після Дж.Лока і Ч.Пірса), загальні контури науки про знаки, або інакше, семіотики. У межах семіотики Морріс виділив три окремі аспекти дослідження: синтаксичний, який стосується формального відношення

знаків один до одного, семантичний, покликаний вивчати відношення знаків до об'єктів, які вони позначають, і прагматичний, що вивчає відношення знаку до інтерпретатора [Levinson 1983, с.1]. Таким чином, можна наголосити на тому, що прагматика отримала свій перший науковий статус саме в межах семіотики.

Ізоморфну стадіальність у народженні ідей щодо вивчення мови – від семантики до прагматики – спостерігаємо й у передісторії формування давньогрецької риторики. Зародки дисципліни, яку на ранніх етапах її формування цілком справедливо можна назвати «античною філософією мови», варто шукати в епістемологічному антропоцентричному векторі, який обрала Елейська філософська школа на протигагу Іонійській феноменологічній (або інакше натурфілософській) парадигмі. Елейська школа почала розрізняти мислиме буття і буття, що сприймається чуттєво. Завдяки цьому вперше був здійснений поділ між поняттям і тим, що воно позначає, а, отже, поняття стає окремим предметом дослідження. Використовуючи прийоми архаїчного перформативного вживання мови: *Я тобі сповіщаю (φατίζω) цей цілком імовірний (ἔοικότα πάντα) світовий лад (διάκοσμον)* [DK.28.В 8.60], один із засновників елейського напрямку, Парменід, висловлює ідеї, які поступово (хоча контекстуально не завжди) розривають зв'язки між словом, поняттям і річчю: *«згідно з загальною думкою (κατὰ δόξαν) виникли ці-от [поняття] (τάδε) і тепер залишаються незмінними, але згодом, оскільки вони пройшли процес становлення, їм прийде кінець. Люди ж для кожного з них встановили ім'я (ὄνομα) як прикмету/знак (ἐπίσημον)»* [DK.28.В19.1-3]. Описуючи процес номінації, Парменід пропонує наступну модель породження мовних знаків: *«були визначені зовнішні (δέμας) протилежні (τὰντία) ознаки та встановлені окремі позначення (σήματα)»* [DK.28.В8.55]. Можна помітити, що парменідівська семіотика, яка виділяє τὸ ὄν 'об'єкт, існуюче' – δυνάμεις 'властивості' – γνώμα, δόξα 'поняття' – σήμα, ἐπίσημον / ὄνομα 'знак'/'ім'я', нагадує знакову модель німецького логіка і математика кін. XIX ст. Г.Фреге, (якого згадують серед тих мислителів, які, хоча опосередковано і віддалено, стояли у правитоках прагматики до Ч.Морріса і Л.Вітгенштейна). Отже, «Логічний трикутник» Фреге включав денотат (Bedeutung), концепт (Sinn), під яким розуміється, з одного боку, інформація, яку несе знак, а з іншого – сума знань про позначуваний цим знаком об'єкт, та сам знак (Form) [Internet Encyclopedia of Philosophy].

Повертаючись до поеми Парменіда, важко не погодитися зі спостереженнями К. Лейпер [Leiper 2013, с.254], що у своїй дальній периферії [DK.28.В1, В 6] вона містить ідею суб'єкта думки та інтерпретатора повідомлення. Але попри наявні у Парменіда натяки на суб'єктивізм процесу пізнання (авторське «Я», що протиставляється словам богині Істини), Протагор з його ідеєю «людина є мірою усіх речей» (Pl. Theaet. 151e-152b; Crat. 385e-386a; Arist. Metaph. 1007b₁₈₋₂₃) (що рівноцінно введенню того самого «інтерпретатора» Ч.Морріса) виявляється революційної фігурою. Відмінність поглядів Протагора від його попередника з Елейської школи значна у тому ж розумінні, наскі-

льки в передісторії виникнення аналітичної філософської школи, і відповідно прагматики, ідеї пізнього Вітгенштейна стосовно природної мови відрізняються від ідей Г.Фреге і Б.Рассела щодо пошуку ідеальної мови. Очевидно, що новий епістемологічний поворот робить цілком закономірним появу майстерного перепрочитання елейського дискурсу у вигляді трактату Горгія «Про не-існуюче», присвяченому проблемі сприйняття і можливості / неможливості мовними засобами висловити, передати іншому або навіть самому собі зміст думки або зовнішніх подій. Як і Протагор, Горгій не шукав таку ідеальну мову, якою можна виразити будь-яку систему думки, але «мігруючи» від одного дискурсу до іншого, жодному не відводив роль привілейованого у встановленні істини про сутність і природу речей [Consigny 1992, 49]. При такій інтерпретації Горгій не може розцінюватися виключно як відомий ритор, що відпрацьовує свій стиль у різних прозових жанрах, але виявляється справжнім філософом, що кладе герменевтику в основу свого дослідження уявлень про світ, його пізнання та відображення засобами мови.

Хоча в збережених текстах Горгія не можна виявити понятійного вираження риторики, але вже в його учнів, Алкідаманта та Ісократу, зустрічаємо технічні терміни $\rho\eta\rho\omicron\rho\iota\kappa\acute{\eta}$, $\rho\eta\rho\omicron\rho\epsilon\iota\alpha$ на позначення навчальної дисципліни (Alcid. 15.1.5, Isoc.In soph.15.30.7), причому нерідко в асоціації з філософією (Alcid. 15.2.5, Isoc.In soph.13.21.3). Відносна рідкість вживань цих слів в ораторському дискурсі також свідчить про їхню новизну. Дата виникнення терміну η $\rho\eta\rho\omicron\rho\iota\kappa\acute{\eta}$ $\tau\acute{\epsilon}\chi\eta$ має значення, оскільки вона відмічає початок формування риторики як нової теоретичної дисципліни. Умовно кажучи, до понятійного вираження мистецтво красномовства вважалося менш диференційованим і більш узагальнюючим, ніж у IV ст. до н.е. при розмежуванні риторики і діалектики як окремих наук [Schiappa 1999, с.23].

Доповнити наше розуміння особливостей збігів між прагматикою і риторикою пропонуємо шляхом розгляду одного з ключових понять прагматики – інтенції або інтенціональності. У прагматичній парадигмі, наміри є осьовими поняттями, впровадженими для вираження значення, яке має на увазі мовець. Як зазначає Г. Юл, *«Преваги вивчення мови за допомогою прагматики полягають у тому, що ми можемо говорити про інтенціональні значення (intended meaning), припущення (assumptions) інших людей, їхні цілі або завдання (purposes or goals) (наприклад, висловлення прохання), яких вони досягають, коли говорять»* [Yule 1996, с.4].

У когнітивній філософській прагматичі, або так званій англо-американській прагматичі, значна увага була приділена тому факту, що комунікація передбачає, з одного боку, вираження мовцем власних намірів, а з іншого – приписування відповідних інтенцій слухачем мовцю [Naugh 2008, с.99]. Аналогічним чином, у теорії мовних актів категоріальні положення базуються на властивій мовцю інтенціональності [Potts 2014, с.15]. Достатньо детально теоретичні здобутки в цій сфері описані ще в роботі Larrazabal, Korta (2002), в якій автори, як ми вже казали, доходять висновку, що інтенції відповідають різним рівням, зок-

рема, рівню комунікативних та рівню переконувальних інтенцій.

Комунікативні інтенції, окрім властивостей, характерних для інших ментальних станів, таких як: віра, переконання, бажання, – мають до того ж специфічні якості. Комунікативні інтенції, як правило, є намірами в дії, а не попередніми намірами (Searle 1983); вони є соціальними, у веберівсьмому розумінні соціальної дії, тобто завжди орієнтовані на якогось іншого агента – адресата; вони повинні бути помічені і визнані адресатом, і, власне, в останньому і полягає їхнє задоволення. Єдиною метою комунікативної інтенції є її визнання адресатом, так зване «іллокутивне розуміння» [Searle 1969, с.47], а отже, така інтенція має бути неприхованою [Larrazabal, Korta 2002, с.5].

На відміну від комунікативних, переконувальних (або аргументативних) інтенцій є стабільним видом наміру, стійким упродовж усього процесу розробки і представлення дискурсу, орієнтованим на конкретний тип поведінки з боку слухача, а саме, прийняття переконань і цілей, заявлених мовцем (або, принаймні, значне зменшення відстані між ментальними станами мовця і слухача). Персуазні інтенції відрізняються від комунікативних своїм не завжди відкритим характером. У цьому випадку ми можемо мати справу з маніпулятивним впливом, коли мовець прагне переконати слухачів у чомусь, приховуючи справжній намір за своєю дискурсивною поведінкою у випадку, коли це видається єдиним способом досягнення своєї мети в конкретній ситуації. У будь-якому випадку реалізація переконувальної інтенції спонукає мовця до структурованого дискурсу не лише на макро-, а й мікро- і мезо- рівні [Larrazabal, Korta 2002, с.8]. Ідентифікація або неідентифікація певної динамічної структури дискурсу слухачем/читачем відповідає завданню цієї переконувальної інтенції. Причому для того, щоб зробити можливим виконання наміру такого типу, мовцю необхідно спочатку досягти успіху на рівні реалізації комунікативних інтенцій.

Можна послатися на приклад Т. ван Дейка [van Dijk 1993, с.264], який ілюстрував утілення масмедійної переконувальної інтенції щодо формування негативної оцінки, яка впливає з «фактів». Така аргументативна стратегія, на думку автора, передбачає здійснення тактичних мовленнєвих «виборів» таких, як: риторичні фігури, стилістичний відбір лексичних одиниць з необхідними імплікатурами, жанрові і структурні особливості нарративу, інтертекстуальні зв'язки з авторитетним джерелом (цитати експертів тощо). Негативна оцінка може бути розцінена як стратегія домінуючих соціальних груп, які переслідують вищі політичні цілі щодо формування певного типу дискурсу, покликаною формувати суспільну свідомість (у цьому зв'язку пригадується аристотелівська категоризація риторики, яка може відповідати політичному шаблону $\acute{\upsilon}\lambda\omicron\ \tau\omicron\ \sigma\chi\eta\mu\alpha\ \tau\omicron\ \tau\eta\varsigma\ \rho\omicron\lambda\iota\tau\iota\kappa\eta\varsigma\ \eta\ \rho\eta\rho\omicron\rho\iota\kappa\acute{\eta}$ Rh. 1356a₂₅₋₃₀). Реалізація цієї вищої переконувальної інтенції забезпечується породженням відповідних інформаційних нарративів, тоді як комунікативна інтенція базується на виборі відповідних даних ситуації мовних засобів. Грань насправді між двома типами інтенцій доволі тонка, тому можна припустити, що ступінь диференційованості обох

інтенцій залежить від ступеня самоусвідомлення своїх «дій» мовцем або відповідної інтерпретації слухачем.

В античній риторичній теорії ми напевно не знайдемо окремого розділу чи праці, присвяченій категорії інтенціональності, проте з ряду окремих висловлювань Аристотеля, Ісократ та інших теоретиків красномовства елліністичної доби ми можемо реконструювати уявлення з цього питання. Коли Аристотель описує три основні типи аргументативного дискурсу (дорадчий, епідейктичний і судовий), він визначає ціль (σκοπόν) кожного – розкрити суть одного з наступних понять: τὸ συμφέρον ‘користь’ (Rh. 1362a₁₅), τῷ ἐπαινοῦντι καὶ ψέγοντι ‘похвала і хула’ (Rh. 1366a₂₅), τὰ δίκαια καὶ τὰ ἄδίκαια ‘справедливість і несправедливість’ (Rh. 1373b₅). Для цього у I-й і частково у II-й книзі «Риторики» розкриваються можливі засоби інтелектуального впливу, а саме: *приклади* (ὅπερ μὲν παραδειγματῶν), *сентенції* (γνώμῶν), *ентимеми* (ἐνθυμημάτων) і *взагалі усе, що стосується інтелектуальної аргументації* (περὶ τὴν διάνοιαν) (Rh. 1403b₁). Звернімо увагу, на останнє поняття, διάνοια ‘пізнання, ідея, смисл, зміст, завершена думка’, яке також позначає в Аристотеля один з видів інтенції, інспірованої розумовою активністю в процесі аргументації або висловлення власної позиції (Poet. 1450a₆, 1450b₄₋₅, Rh. 1377b₆, 1403b₁, 1409b₈), на протипагу інтенції етичного характеру – проαίρεσις, букв. ‘мотив поведінки’, ‘моральний вибір (засобів або мети)’ (Rh. 1366a₁₅, 1367b₂₃₋₂₇, 1374a₁₁₋₁₃, 1374b₁₄, 1417a₁₇₋₂₅). Особливо це помітно в контексті, коли філософ дає настанову говорити не з позиції інтелекту (καὶ μὴ ὡς ἀπὸ διανοίας λέγειν), як роблять сучасні йому оратори, а з позиції морального переконання (ἀλλ’ ὡς ἀπὸ προαιρέσεως) (Rh. 1417a₂₄). Хоча є окремі місця (Isocr.15.118.2; Arist.Rh. 1377b₆, 1395a₂₈), де проαίρεσις і διάνοια фактично заступають одне одне.

Тим не менш, проведено понятійне розрізнення важливе для Аристотеля, оскільки окрім наміру переконати аудиторію за допомогою об’єктивної логіки (διάνοια), мовець повинен продемонструвати сутність свого характеру (τὰ ἦθη), підтримку тих чи інших чеснот (τὰς ἀρετὰς) (Rh. 1356a₂₀₋₂₅), саме тому, вважає він, *‘кім’я оратора буде даватися згідно як зі знанням (κατὰ τὴν ἐπιστήμην), так і з моральним переконанням (κατὰ τὴν προαίρεσιν), [яке спонукає людину говорити]»* (Rh. 1355b₁₆₋₂₀). Етична інтенціональність ідентифікується слухачем за спеціальними ознаками і прикметами, які повинні бути у виступі оратора, а саме: ἀρετὴ ‘високі моральні якості’ та εὐνοία ‘прихильність до аудиторії’ (Rh. 1378a₅₋₁₀). Так, софіста можна відрізнити від ритора саме за його наміром демонструвати в промові людину без забобон, готового в своїх інтересах навіть запобігати перед слухачами: ἢ γὰρ σοφιστικῆ οὐκ ἐν τῇ δυνάμει ἀλλ’ ἐν τῇ προαιρέσει: *софістика виникає не завдяки якійсь властивості, а завдяки наміру (моральному вибору)* (Rh. 1355b₁₅).

Очевидно, сам термін проαίρεσις є інновацією етичної теорії Аристотеля, оскільки, з одного боку він практично не вживався в попередньому ораторському і філософському дискурсі, за винятком обмеженого використання в Ісократі (Isocr. 1.10.6, 15.4.2, 26.1.9), а з іншого боку – частотність цього слова в аристоте-

лівському корпусі найвища саме в трактатах «Нікомахова» (60) та «Евдемова етика» (49) (порівняно, наприклад, з «Риторикою» (21) і «Поетикою» (2)). Важливо, що згодом результати міркувань на тему етики і морального вибору, схематично представлені ним у «Поетиці» (Poet. 1450b) і навіть в окремих місцях «Риторики» (Rh. 1366a₁₅, 1417a₁₇₋₂₅), отримали надалі в межах риторичної науки нове прочитання. Наприклад, якщо раніше намір розкривався лише в етичній або інтелектуальній площині (Pl.Parm.143c3; Isocr.12.11.5; D.H. Isoc. 4.11, 4.25, Comp. 4.155-157), то віднині він почав вживатися у лінгвістичній сфері – у зв’язку з текстами, жанрами і стилем (Arist.Rh. 1395b₁₀₋₁₅, 1417a₂₀₋₂₅, 1418a₁₇; D.H. Pomp. 1.17.5, 4.1.2, D.H. Lys. 3.44). Більш того, проαίρεσις як позначення етичної переконувальної інтенції міг виражати комунікативний намір: δεῖ δὲ τῇ λέξει τὴν προαίρεσιν **συνδηλοῦν**, εἰ δὲ μὴ, τὴν αἰτίαν ἐπιλέγειν *потрібно, щоб інтенція ясно виражалася мовними засобами, у протилежному випадку слід уточнювати причину* (Rh. 395a₂₈). Але, звичайно, більш детальних роз’яснень щодо зв’язку інтенції з типами комунікативних актів немає, на відміну від трактатів елліністичної доби, наприклад, Гермогена з Тарсу (сер. II-поч. III ст. н.е.): *«У випадку дебатів намір (προαίρεσις) опонента полягає в одночасному [застосуванні] наклепу (ἐπήρειαν), зневаги (ὑβρίν), осуду (λοιδορίαν), образ (προπηλακισμόν) і т.п.»* (Herm.Peri meth.5.15).

Отже, аристотелівське розуміння наміру у двох його варіантах διάνοια / проαίρεσις як інтелектуальна і духовна активність відповідає сучасному розумінню переконувальної інтенції. Водночас можна знайти усвідомлення і рівня комунікативної інтенції, підпорядкованої вимогам ясності, для чого було вжито лише останній термін. Пізніше в Діонісію Галікарнаського загальне розуміння інтенції (προαίρεσις) як вибору або напрямку творчого методу було включено в теорію стилю.

Не торкаючись у даній статті проблеми подальшого розвитку термінів на позначення інтенції в елліністичну епоху, можна тим не менш відзначити загальну тенденцію до наближеності риторичних теоретичних досліджень до практичного мовного матеріалу, який почали представляти не лише у вигляді окремих висловлювань, а й репрезентувати фрагменти комунікативної інтеракції. Це, зокрема, дозволило автору приписуваної Діонісію Галікарнаському *Ars Rhetorica* (поч. II ст. н.е.) залучати реакцію співрозмовника (перлокутивний ефект) до реконструкції інтенції мовця. Так, у псевдо-діонісійській риторичній по-суті була створена типологія мовленнєвих актів (τῶν σχημάτων εἶδη) з різним співвідношенням переконувальної та комунікативної інтенцій. Наприклад, у 8-й главі (295.15-296.5) автор виділяє три основні типи дискурсивної діяльності: (1) мовець говорить те, що він має на увазі (переконувальна і комунікативна інтенції збігаються); (2) мовець говорить одне, з тим щоб досягнути й іншого (переконувальна інтенція перевершує комунікативну); (3) мовець говорить одне, з тим щоб досягнути протилежного (різновид типу 2). Для того, щоб познайомитися з прикладами з класичних авторів, відібраними автором цього риторичного трактату (ймовірно, Елієм Сарапіоном), а також поціка-

витися, які ще теми, суголосні сучасним пошукам у прагматиці, піднімаються в цьому творі, можна звернутися до 8-9 глав *Ars Rhetorica* та наукового коментаря М.Хіта [Heath 2003].

Таким чином, як показало наше дослідження, антична риторика і відносно молодий напрямок лінгвістики – прагматика – мають багато спільного: філософські витoki своїх ідей, полідисциплінарний характер, об'єкт, іноді предмет і метод дослідження, але водночас ризняться своїми цілями та метамовою. З причин

цих відмінностей, а головне – завдяки теоретичному дозріванню прагматики – порівняльний аналіз двох дисциплін став на порядку денному лише в останні десятиліття. Підтримуючи ідеї наших попередників, можна стверджувати, що риторика належить не лише до передісторії сучасної прагматики, вона може бути цінним джерелом нових ідей та «каменем випробування» для лінгво-філософських концепцій у межах спільного підходу «мова як дія».

REFERENCES

1. Archer et al. *Pragmatics: An Advanced Resource Book for Students* Routledge, 2012.
2. Austin, J. L. *How to Do Things With Words*. – Oxford: Oxford University Press, 1962.
3. Bar-Hillel Ye. *Out of the Pragmatic Wastebasket // Linguistic Inquiry*. – Vol.2(3). – 1971. – P. 401-407.
4. Bé B. *Ancient Pragmatics // Rhetoric across Cultures / Twentieth Biennial Conference Tübingen, July 28-31, 2015*. – Tübingen.
5. Burke M. *Discourse implicature, Quintilian and the Lucidity Principle: rhetorical phenomena in pragmatics // Topics in Linguistics*. – Vol. 17 (1). – 2016. – P. 1-16.
6. Consigny S. *The Styles of Gorgias // Rhetoric Society Quarterly*. – Vol. 22. – 1992. – P. 43-53.
7. Dascal M., Gross A.G. *The marriage of pragmatics and rhetoric // Philosophy and Rhetoric*. – Vol. 32 (2). – 1999. – P. 107-130.
8. van Dijk T.A. *Principles of critical discourse analysis // Discourse and Society*. – Vol. 4 (2). – London, 1993.
9. van Dijk T.A. *Discourse and manipulation // Discourse & Society*. – Vol. 17. – 2006. – P. 359-383.
10. *Internet Encyclopedia of Philosophy: Frege and Language*. <http://www.iep.utm.edu/freg-1an/>
11. Fortenbaugh W. *Aristotle on Emotion. A Contribution to Philosophical Psychology, Rhetoric, Poetics, Politics and Ethics*. – London: Duckworth, 1975/2003.
12. Grice H.P. *Logic and conversation // Syntax and Semantics / Ed. P.Cole, J.Morgan*. – Vol. 3: *Speech Acts*. – NY: Academic Press, 1975. – P. 43-58.
13. Haugh, M. *Intention in pragmatics // Intercultural Pragmatics / Ed. K. Istvan*. – Vol. 5. – 2008. – P.99-110. <http://www.degruyter.com/view/j/iprg.2008.5.issue-2/ip.2008.006/ip.2008.006.xml>
14. Heath M. *Pseudo-Dionysius Art of Rhetoric 8-11: figured speech, declamation and criticism // American Journal of Philology*. – Vol. 124. – Johns Hopkins University Press, 2003. – P. 81-105
15. Larrazabal J.M., Korta K. *Pragmatics and Rhetoric for Discourse Analysis: Some conceptual remarks // Manuscripto*. – Vol. XXV (2). – 2002. – P. 33-48.
16. Leech G. N. *Principles of Pragmatics / Geoffrey Neil Leech*. – London: Longman, 1983.
17. Leiper K. *Education, literacy and its cognitive effects: problem-solving and decision-making in Homer and archaic and fifth century BC Athens*. – Sydney, Australia Macquarie University, 2013.
18. Levinson S.C. *Pragmatics / Stephen C. Levinson*. Cambridge University Press, Cambridge, 1983
19. Lyons W. *Emotion*. – Cambridge University Press, 1980.
20. Maillat D., Oswald S. *Defining Manipulative Discourse: The Pragmatics of Cognitive Illusions // International Review of Pragmatics*. – Vol. 1. – 2009. – P. 348-370.
21. Mayuuf H.H. *Rhetorical Pragmatics // Journal of Advanced Social Research*. – Vol.5 (5). – 2015. – P. 19-38.
22. Morris C. W. *Foundations of theory of signs // International Encyclopedia of Unified Science*. – Vol. 1(2). – Chicago Illinois: University of Chicago press, 1938. – P.1-59.
23. Najeh L. *Pragmatics: a hybrid innovation // International Journal of Humanities and Cultural Studies/ – Vol. 1 (4)*. – 2015. – P. 365-375.
24. Nemesi A. L. *Implicature phenomena in classical rhetoric // Journal of Pragmatics*. – Vol.50 (1), 2013. – P. 129-151.
25. Nerlich B. *History of pragmatics // The Pragmatics Encyclopedia / Ed. L.Cummings*. – London, NY: Routledge, 2010. – P. 192-3.
26. Perelman Ch., Olbrechts-Tyteca L. *The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation*. – London: Notre Dame, Indiana: Notre Dame Univ. Press, 1969.
27. Piazza F. *Rhetoric and Pragmatics: Suggestions for a Fruitful Dialogue // Perspectives on Pragmatics and Philosophy / Alessandro Capone, Franco Lo Piparo, Marco Carapezza Springer*. – Science & Business Media. – Springer, 2013. – P. 537-592.
28. Potts Ch. *Pragmatics // Oxford Handbook of Computational Linguistics / 2nd edn., 2014*. – P. 1-27 <https://web.stanford.edu/~cgpotts/papers/potts-pragmatics-oupcompling.pdf>
29. de Saussure L. *Manipulation and Cognitive Pragmatics: Preliminary Hypotheses // de Saussure Louis & Peter Schulz (Eds) Manipulation and Ideologies in the Twentieth Century: Discourse, Language, Mind*. – Amsterdam-Philadelphia, John Benjamins, 2005. – P. 113-146.
30. M.Sbisà et al. *Philosophical Perspectives for Pragmatics / Ed. by Marina Sbisà, Jan-Ola Östman and Jef Verschuere*. – Amsterdam: John Benjamins Publishing Co, 2011.
31. Searle J. R. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
32. Searle J. R. *Intentionality: An Essay in the Philosophy of Mind*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
33. Schiappa E. *The Beginnings of Rhetorical Theory in Classical Greece*. – New Haven and London: Yale University Press, 1999.
34. Wittgenstein, L. *Philosophical investigations. /Anscombe, G.E.M., trans*. – Oxford: Basil Blackwell, 1953.
35. Yameng Liu *Rhetoric as the Antistrophos I of pragmatics: Toward a "Competition of Cooperation" in the study of lan-guage use // Journal of Pragmatics*. – Vol. 43(14), 2011. – P. 3403-3415.

Ancient Rhetoric and Modern Pragmatics: correlations and differences

A. S. Polishchuk (Shadchina)

Abstract. This paper is aimed at discovering if comparison between Ancient Rhetoric and Pragmatics is possible and productive. The works of our predecessors have already identified some common fundamental principles for both disciplines, such as: the basic setting "language as action", persuasion or other influence as an indispensable attribute of the communication, the cognitive approach. We have added to this well-established "register of comparison" some new facets: "the philosophical origins" and "the comparative analysis of the basic concepts". Within the analysis of "the philosophical origins" we have found the same stadiality in the develop-

ment of Morris's theory of sign - from semantics to pragmatics, that has been retrieved from the evolution of Parmenides's "proto-semiotics" into the background of Greek Rhetoric. Among the "the basic concepts" we have examined one of the key notion of Pragmatics – intentionality, reflected in the contemporary studies as persuasive and communicative intention. These terms have been compared with their Greek equivalents (διάνοια / προαίρεσις) in the texts of Aristoteles, Dionysius of Halicarnassus, Hermogenes of Tarsus. Thus, we argue that Ancient Rhetoric does not belong only to the prehistory of contemporary Pragmatists, it can be a valuable source of new ideas and a "stone test" for linguistic and philosophical concepts in the framework of common approach "language as action," despite the fact that both disciplines differ in their ultimate goals and meta-language.

Keywords: ancient rhetoric, pragmatics, persuasive and communicative intention.

Античная риторика и современная лингвопрагматика: корреляции и расхождения

А. С. Полищук (Шадчина)

Аннотация. В статье выясняются условия и перспективы сравнения античной риторики и современной лингвопрагматики. Работы наших предшественников уже определили некоторые общие принципы обеих дисциплин, такие как: базовая установка "язык как действие", убеждения или иное воздействие как неперенный атрибут коммуникации, когнитивный подход. В этом устоявшемся «регистре сравнений» риторики и прагматики нами были освещены некоторые новые аспекты: «философские истоки» и «сравнительный анализ ключевых понятий». В рамках анализа «философских истоков» выявлено ту же стадийность в эволюции знаковой теории Морриса - от семантики к прагматике, что соответствует развитию из «протосемиотики» Парменида начал греческой риторики. Среди "ключевых понятий" мы выделили один из основополагающих для лингвопрагматики – категорию интенциональности, отраженную в современных исследованиях как убеждающее и коммуникативное намерение. Эти термины были сопоставлены с древнегреческими эквивалентами (διάνοια / προαίρεσις) в текстах Аристотеля, Дионисия Галикарнасского, Гермогена из Тарса. Итак, мы утверждаем, что риторика относится не только к предьстории современной прагматики, она может быть ценным источником новых идей и «камнем испытания» для лингво-философских концепций в рамках совместного подхода «язык как действие», несмотря на то, что обе дисциплины существенно различаются в своих конечных целях и метаязыке.

Ключевые слова: античная риторика, прагматика, убеждающая и коммуникативная интенция.